

Révész Sándor

„Semmilyen igazság igazáról nem vagyok meggyőződve”

Déry Tibor a viszonyítások hálójában

A magyar parnasszus pacifikálásának kádári–aczéli műve annyira csípi a szemünket még ma is, hogy összefolynak előttünk a széttartó történetek. Mintha ez a pacifikálás egyjelentésű folyamat lett volna. Nem látjuk az alapvető hasonlóságoktól az alapvető különbségeket.

Lássuk!

„Söpörtem eleget, söpörjön most más is!” – mondta Déry Tibor élete egyik utolsó író-olvasó találkozásán a Budaörsi Kollégiumban, amikor a diákok számon kérték rajta a politikai aktivitást. (Attól tartok, én is hozzászóltam ott első éves egyetemistaként ehhez a söprés-kérdéshez, de szerencsére nem emlékszem már, hogy mit.) Déry elsütötte ezt a söprés poént az Új Írásban is egy körkérdésre válaszolva négy évvel azelőtt. Benne volt ez a válaszkészletében.

Illyés Gyula, Németh László és sokan mások azért pacifikálódtak, hogy tovább söpörhessenek. Déry meg, hogy ne kelljen tovább söpörnie. Ő radikálisan megtagadta azt az írószerepet, amihez Illyésék úgy ragaszkodtak, mint létük értelméhez. Nekik fölmondhatatlan igényük volt a beavatkozás, a politikai hatás, a részvétel. Déry pedig boldogan látta mindezt reménytelennek és értelmetlennek, magát alkalmatlannak: lehetőknek tehát, hogy e teher alól erkölcsi bántalom nélkül kilépjen. Ezért kevesebb baja volt vele a hatalomnak, mint amazokkal, de kevesebb haszna is volt belőle. Ő nem süllyedt és nem emelkedett olyan mélyre és magasra, mint ők. Nem próbálkozott mozgósító vitacikkekkel, akciókkal, nem keresett kapcsolatot a „néppel”, nem akart politikusokat terelgetni sem erre, sem arra, nem adott nekik tanácsokat, nem ráncigálta fölfelé a lecsukódó szemhéjukat, nem tekergette a fejüket sem Erdély, sem Párizs felé; nem akart folyóiratot, irányzatos műhelyeket, csoportokat, csapatot szervezni, nem érdekelt se Népfront, se Írószövetség, nem akart a párttól a maga javán kívül semmit, ezért nem is adott többet, mint ami a munkájához, a nyugalmához és a jólétéhez kellett. Nem írt olyan gyalázatos kurzusdrámát, mint az Utazás, nem írt cikket Aczél születésnapjára, viszont Herder-esszéjét sem. Megóvta magát a hazai közéletben való hatni akarás izgalmaitól és morális kihívásaitól. Nem hitt semmilyen létező és lehetséges rendszerben, csupán abban, hogy még meg tudja írni magányos íróként és meg tudja élni magánemberként mindazt, amit addig a hitétől, a közösségi és történelmi kötelezettségeitől nem tudott. Az évtizedeken át elfojtott, de legalábbis korlátozott egoizmusa fölszabadult.

Déry Tibor életének föltárása már jól előrehaladt. A Déry Archívum tizenhét tervezett kötetéből kilenc megjelent. A háború előtti cikkek, nyilatkozatok kötetei, az életmű kritikai visszhangja és két leveleskötet hátra van még, de ami Déry békétlensége és pacifikálása szempontjából fontos, az 1945 utáni dokumentumok, az anyjához és feleségeihez szóló levelek megjelentek. Már nem nagyon lehet olyasmi a hatalmas sorozatot szerkesztő Déry-filológus, Botka Ferenc raktárában, ami segítene minket még jobban látni. Most már csak a szemünkön javíthatunk.

Van mit. Szokás az öreg, önző, pénzhajhász Déryt történetéből és társadalmából kicsípve megítélni. Vissza kellene szőni őt a viszonyítások hálójába. Tudjuk, amit ehhez tudni kell, csak nem emlékeztetjük rá magunkat, amikor be kellene számítani.

Miután Déry állandóan és visszatetszően sajnáltatja magát, hajlamosak vagyunk megfélekedezni arról, hogy tényleg – mennyit szenvedett! Többet, mint amennyire kora kötelezte, pedig az sem volt kevés. Önkéntes veszteségförlhalmazból lett ő önös vagyonförlhalmazó, és ez nem mellékes körülmény.

Gyermekkori csonttuberkulózis, ágyban töltött évek, műtétek, magány; első mű – első bírósági elmarasztalás; kiiratkozás a polgárságból: sztrájkszervezés a nagybácsi gyárában, ebből kifolyólag a katonai mentesség elvesztése a világháború közepén; kommunista párttagság még a kommün előtt, írói direktórium, családi összeomlás, az apa öngyilkossága a kommün alatt, részben miatt; egy kis fogság a fehér tisztí különítményesek kezében, munkanélküliség, nyomor; emigráció, sok országban, sokféle, kevésbé fölemelő munkával, sok éhezéssel; Bécs: Schutzbund-felkelés, menekülők rejtegetése, csempészése, Vörös Segély; nagyregény az asztalfióknak, a kiadás reménye nélkül; börtön, publikációs tilalom, zsidótörvények, fekete munka: fordítói gálarabság, deportált, megölt testvér, bujdosás egy 82 éves anyával; embermentés, hamispapír-termelés, -terítés Demény Pál csapatában, háromszor a nyilasok kezében: téglagyár, nyilasház, Duna-part – szökés; háromévnvi támogatott pártpartizánság után a partizánelmélettel együtt: céltáblára feszítés, ideg- és szellemgyilkoló kötélranc önfeladás és önveszejtés között, megbélyegzés és megpörgettetés a legvésztörslóbb irodalmi kampányokban; Nagy Imre bukása után következtetes kitartás a pártellenzékben, az önkritikát megtagadó maroknyi vezető értelmiségi között, a Memorandum mellett kitartó néhányak között, a legnagyobb hatású, a szocializmus legmélyebb reformját követelő szónoklat a Sajtóvitán, kizárás a pártból, feketelista, rehabilitáció, forradalom, frontemberség a forradalom mellett kitartó Írószövetségben; itthon maradás, letartóztatás, megtöröttetés, bitófenyegetés, nagy per, nagy ítélet, börtönének klausztrofóbiával, öregkori nyavalyákkal, közben kint: a „két asszony” története az anya halálával (és Nikiével, ha szabad egy ilyen lajstromban anya mellé tenni egy kutyát).

Ez volt Déry mögött – és az elbukott hitek, amikor 1960 tavaszán kijött a börtönből. Annvit mindenestre szárazon és tárgyyszerűen leszögezhetünk, hogy az élete tele volt olyan elágazásokkal, ahol nem a könnyebb, a veszélytelenebb, a több pénzhez és kevesebb szenvedéshez vezető utat választotta. Hatvanhat évesen, élete utolsó ötöde előtt meg kellett állapítania, hogy addigi útvalasztási gyakorlatát nem igazolta az élet. Nem volt érdemes... Déry egy élet kudarca és magánya nyomán megtanulta megbecsülni a megalkuvást; a hazugságra és a látszatra alapozott biztonságot, melynek szükségszerű megrendüléséről szól A befejezetlen mondat, de amely lehet mégis itt és most élvezhető valóság, ha a megrendülés szükségszerűsége hosszabb távú. Amilyen kézenfekvő a pálya elején arra építeni, hogy úgysem él túl engem a status quo, olyan kézenfekvő a pálya végén arra építeni, hogy úgysem élem túl a status quót.

Déry vádlói és védői között nem lehet igazságot tenni, csak osztani. Mert a vádak és védelmek nem igazak vagy igaztalanok, hanem valamennyire azok. Igazságuknak és igaztalanóságuknak mértéke van.

A mérték méréséhez négy szempontot ajánlunk: 1. a személyes pozíciót; 2. a világnézeti pozíciót; 3. e pozíciók föltárásának módját és mértékét; 4. a megalkuvás közérdekű, közértékű ellentételét: a művet.

1. Déry Tibor halálának 25. évfordulóján jól megkapta a magáét. Az évfordulóra rendezett kongresszus keretében egy kerekasztalnál kapta meg '56-os rabtársaktól: Eörsi Istvántól, Litván Györgytől és Litván közvetítésével sok más '56-ostól.¹

Eörsi többek között elmondta, hogy hön szeretett feleségén, Böbén keresztül vette meg Déryt Aczél; Böbe óvta Déryt az ellenzéktől és akcióitól. Böbe vette rá az öreg Déryt (halála előtt néhány hónappal) a legszégyenteljesebb árulására, a Charta 77 letartóztatott aktivistáival szolidaritást vállaló magyar értelmiségiek lejáratására. (Jegyezzük meg: Déry és Böbe közös életét és döntéseit a szerelmükön kívül a kölcsönös lelkifurdalás is meghatározta. Déry lelkifurdalása, hogy magával rántotta Böbét az üldöztetésbe, a nélkülözésbe, a rettegésbe; Böbe lelkifurdalása, hogy hagyta Déryt a veszébe rohanni. 1958 februárjában ezt írja férjének a börtönbe: „Én tisztábban láttam, de kényelemből és mint ahogy az anya a gyermeke kezében féltve őrzött porcelánt, én is hagytam, hogy játssz az életeddel és az én életemmel! Eltört!”² Többé nem hagyta. Dérynek meg azután, amit Böbe végigcsinált a börtönévek alatt érte és a mamáért, nagyon sok oka volt rá, hogy hálás legyen, és lekötelezettnek érezze magát. Lentebb majd lesz egy idézet, melyben a megalkuvás dicséretében Déry össze is sodorja Böbét és a politikát.³) Eörsi szerint Déry kései életműve a korábbihoz képest eljelentéktelenedett, és ennek nagymértékben a defenzív és önmagát feladó magatartása az oka.

Litván arról beszélt, hogy Déry a börtönben teljesen kivonta magát abból az emberi és '56-os szolidaritásból, ami a többieket összetartotta. „Az állandó kedvezményezés ellenére a szüntelen önsajnálattal állapotában élt, és, ahogy Göncz Árpád megfogalmazta, Déry kihúzta magát a börtön közösségéből.” Déry és a többi fogoly távolságát jelképezi az a jelenet, amikor Vácott a nagy íróper fővádlottja egyéni kegyelemmel kivonul a börtönből a taxijához és a smasszerek viszik utána kofferekben a könyveit. Ennek a jelenetnek a híre volt az amnesztiából kihagyott, elkeseredett '56-osok váci éhségstrájkjának közvetlen kiváltó oka.⁴

Az 56-os Intézet által felvett életútinterjúk szerint Déry a börtönben nagyon népszerűtlen volt, falat húzott maga köré, emberi kapcsolatait nem tudta megoldani. Litván szerint voltaképpen a börtönévei alatt tört meg az ő személyisége, és ez a megtörtség tükröződött későbbi politikai magatartásában is. Litván úgy gondolja, Dérynek az lett volna a hivatása, hogy öregkorában megírja '56-ot, „amit nem tett meg, és ezzel vágta el magát tulajdonképpen a történelemtől és egész saját múltjától”.⁵

(Litván György még azt is említi, hogy amikor az Ivan Gyenyiszovics megjelenése után az Egyetemi Színpadon Szolzsenyicinről kérdezték Déryt, „ő azt mondta: nem foglalkozom külpolitikával. Ez körülbelül olyan volt, mint amikor az elmúlt években a futballmeccseken zajló tüntetések kapcsán az igazságügy-miniszter azt válaszolta, hogy nem ért a futballhoz.” Nos, az Ivan Gyenyiszovics megjelenése idején Szolzsenyicin még tűrt szerző volt, ezért is jelenhetett meg a regény, 1969-ben viszont, amikor már a szovjet cenzúrát elítélő levele miatt teljes némaságra ítélték, kiátkozták és kizárták a szovjet írószövetségből, Déry a Die Zeitnek adott interjújában úgy nyilatkozik róla, hogy „a legnagyobb tisztelettel tekintek a szerző személyére. Ivan Gyenyiszovics egy napja – a huszadik század egyik szeplőtlen műalkotása”.⁶)

Ungvári Tamás szintén szigorú az öreg Déryhez, aki szerinte egy idő után már a rendszer „titkosíró” bírálatával is fölhagyott, s a tolla már csak a kapitalizmust fenyegette.⁷ Látni

fogjuk, hogy ez nem egészen így volt, de ezt a kritikát csak a különböző kritikai pozíciók megjelenítése végett idézzük itt fel. Ungvári Tamás írta a Déry-fejezetet a Spenótba, a Kádár-korszak hivatalos magyar irodalomtörténeti kézikönyvébe. Azt írta többek között, hogy a Felelet bírálóinak igazuk volt abban, hogy Déry „a párt hatósugarát s eleven társadalmi erejét csökkentti, s a munkásosztály életében viszonylag kis szerepet juttat a forradalmár öntudatnak”. És természetesen azt is le kellett írnia, hogy „Dérynek szerepe volt az 1956-os ellenforradalom eszmei előkészítésében, majd a konszolidáció késleltetésében, amiért börtönbüntetésre ítélték”.⁸

Ungvári és az '56-osok (értve azokat, akiknek életét a forradalom után '56 föl vállalása határozta meg) nyilvánvalóan nem bírálhatják Déryt ugyanazzal a morális igénnyel. Amilyen fontosnak tartom ezt a különbséget, ugyanolyan fontosnak tartom azt is, hogy pozitív jelentést tulajdonítsunk neki. Nem arról van szó, hogy bárkitől elvitathatnánk a bírálat morális alapját. Egy bérgyilkos is joggal helytelenítheti egy tolvaj tevékenységét, egyszerűen azért, mert a lopás a helytelenítő személyétől függetlenül helytelen dolog. Sőt, attól függetlenül is, hogy a helytelenítő szembenézett-e a maga jelentősebb bűnével. Azt viszont már egy tökéletesen ártatlan ember is csak akkor várhatja el másoktól, hogy kockázatot vállaljon egy tolvaj elfogása érdekében, ha maga is vállal(t) ilyen kockázatot. Nem Ungvárinak van tehát morális deficitje, hanem Litvánéknak van morális többletük. Nekünk, nem '56-osoknak pedig éppúgy nincs, mint Ungvárinak, akkor sincs, ha „ártatlanok” vagyunk.

Akik ott voltak a börtönben, és úgy viselkedtek, ahogy Dérytől elvárták volna; s akik a börtön után képviselték a forradalmat, s vállalták az ezzel járó hátrányokat és kockázatokat, azoknak joguk van mindezt Déryn számon kérni. De senki másnak. Amit ők számon kérnek, az nem megkövetelhető erkölcsi követelmény, hanem értékelendő erkölcsi érték. Ennek az értéknek a megkövetelése: speciális mérce, melyet csak azok használhatnak, akik megfeleltek neki. A megpróbáltatlanok, akik nem voltak ott az ő börtönükben, akik nem néztek szembe az ő kockázataikkal, ezt tudomásul vehetik, de nem azonosulhatnak vele. Még akkor sem, ha a megpróbáltatás várják el ezt tőlük.

Közismert, hogy az öreg Déry fölöttébb anyagi volt. Élete vége felé az ország legjobban kereső, legvagyonosabb emberei közé tartozott, és számos személyre szabott kedvezményt élvezett.⁹

Ehhez a tényhez a következő megfontolnivalók tartoznak. Bármilyen jól keresett Déry, nehéz lenne azt mondani, hogy munkája hipotetikus piaci, eszmei értékének nagyobb részét kapta volna meg itt Magyarországon, mint polgártársai, hogy az átlagosnál kevesebbet veszített volna a „szocializmussal”. Még kevésbé lehet ezt mondani, ha a perrel, a börtönnel és az azt követő szilenciummal járó kiesést és vagyonvesztést is figyelembe vesszük.

Déry anyagi helyzetét alapvetően külhoni értéke határozta meg. A hatvanas–hetvenes években ő volt a legkeresettebb és legtöbbre értékelt kortárs magyar író a nyugati világban, kivált a német nyelvterületen. Úgy emelte őt ki ez a külső értékrend akkor a magyar irodalomból, mint ma Esterházyt, Nádaszt, Kertészt és Konrádot. Nyilvánvalóan és bőven elég lett volna a viszonylag gyakran változtatott nyugati kocsihoz, a pasaréti villához, a tamáshegyi házhoz, mindahhoz, amije volt, a nagyvilágból, a magyarországi hatalomtól függetlenül szerzett

jövedelme, ha azt politikai korlátok nélkül szerezheti meg és használhatja föl. A kegy tehát, amivel a hatalom a Déryvel való kapcsolatában gazdálkodott, nagyrészt csupán az általa állított korlátok meg(-meg)nyitását jelentette.

Ilyen korlátok ma nem léteznek. Azokat, akik ma vizsgálják Déry esetében a korlátok részleges és alkalmi föloldásának politikai ellentételezését, visszafogottságra kell intse az a tény, hogy ők alanyi jogon és ingyen kapják azt, amit Déry ellentételezett. Nem tudhatják tehát magukról, mit adnának érte, ha kellene.

A „megpróbálatlanok” helyzete ebben az esetben mégsem egészen olyan, mint az előzőben, mert a politikai ellentételezés túlmegegy az értékelendő, de meg nem követelhető kockázatvállalás elutasításán. Az elnyomó, a forradalmat fölszámoló hatalom iránti pozitív gesztusokat tételez föl, tehát a mindenki által, a szerencsés „megpróbálatlanok” által is képviselhető általános erkölcsi követelményekbe ütközik. A fenti hasonlat továbbgördítésével azt mondhatnánk, hogy a családalapításhoz szükségesnek vélt anyagi javakat tisztességtelen úton megszerző társát joggal ítélné el a helyzetétől függetlenül mindenki. Az a szerencsés fiatalember is, aki ezeket a javakat otthonról készen kapja, csak éppen az ő helyzete, a lemondásra való képességének kipróbálatlansága némi belső bizonytalanságot és külső visszafogottságot indokol.

2. A világnézeti szabadság tisztelete többek között azt jelenti, hogy senkitől sem lehet számon kérni olyan történelmi célok szolgálatát, amelyekben nem hisz. Márpedig az öreg Déry már semmilyen történelmi célban nem hitt, tehát semmilyen ilyesféle szolgálatot nem lehet számon kérni tőle.

Pomogáts Béla úgy fogalmaz, hogy az öreg Déry már „a teremtést utálta, nem a Kommunista Pártot. Szkeptikus és agnosztikus volt minden létezővel szemben.”¹⁰

Tegyük hozzá, Dérynél az egész teremtés utálatához már csak a „Kommunista Párt” utálata hiányzott, ha a „Kommunista Párt” alatt a kapitalizmus lehetséges alternatíváját értjük. Hiszen, ami ezen kívül van, azt már évtizedek óta utálta. Déry tehát nem a „Kommunista Párt” utálatát terjesztette ki a teremtésre, hanem a teremtés többi részének utálatát a „Kommunista Pártra”. Tverdota György világosan írja le a helyzetet: „Képzeljünk el egy ilyen római arisztokratát, aki a pogány hitről áttér a keresztény hitre. Szakít környezetével, vállalja az üldöztetést. Aztán hamar ráébred, hogy a kereszténység nem ér egy fityinget sem. A semmiért kockáztatta életét, értéktelen elvekért mondott le a kényelmes életről. A sok istenhez már nem térhet vissza, az egyisten nem elégíti ki.”¹¹

Valamilyen Isten tagadásáért mártírhalált vállalni csak más Isten(ek)ért érdemes. Aki nem hisz, nem tagad. Ugyanaz a hitetlenség engedte meg Dérynek, hogy békén hagyja a „Kommunista Pártot”, mint a „Kommunista Pártnak”, hogy békén hagyja Déryt. Sem egyik, sem másik nem számolt többé azzal, hogy van olyan „jó út”, mely a status quóból egy új minőségű társadalomba vezet, ezért Dérynek se, a pártnak se volt rá oka, hogy konfliktusokat vállaljon a másik jó útra térítése végett. A kiegyezés alapja a kiábrándulás. Mindkét részről.

Déry antiliberalis volt és antimodernista, nem hitt a demokráciában, a piacban, a

teljesítményelvben, s az igazat mondja, legfeljebb nem a teljeset, amikor a G. A. úr X-ben előszavában ezt állítja: „azt írtam meg, hogy a tőkés gazdasági rend szabadságeszméje mint tekeri ki a saját nyakát.”¹² Déry öregkori kisregényeinek, hordalékainak jelentős része is erről szól. Az ember cselekvési szabadságában szétolvad a rend, elsüllyed a ráció, tönkremegy a természet, szemétdombbá válik a világ, a szabadság megszűnteti önmagát. Déry éppen azért nem hitt a szocializmus reformjában, nem hitt eurokommunizmusban, demokratikus szocializmusban stb., mert úgy gondolta, hogy mindezek az elképzelések csak egy pusztuló világ főáramához sodorják közelebb a szocialista országokat. Az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetése után írta ezt: „Megrémisztett, hogy a teljesítményelvet a természet is elismeri, s megrémiszt ma is az – jóllehet magam is egyre növekvő mértékben haszonélvezője vagyok –, hogy a mi kommunizmus felé törekvő társadalmunk nem tudta elkerülni, hogy elvben elismerje ezt, gyakorlatilag pedig visszaéljen vele. (...) Még ma is nehezemre esik az élet adta számtalan cáfolat dacára, reményem képtelenségéről meggyőzni magamat. Még ma is megpróbálok, talán jobb híján, szocialista maradni.”¹³

A világnézeti szabadság fönntartásával nem lehet Déry magatartását tőle idegen célokhoz mérni. Márpedig tulajdonképpen valamennyiünknek, akik az ő magatartását vizsgáljuk, legyünk bár kommunisták, szociáldemokraták, liberálisok, konzervatívok vagy nacionalisták, tőle idegen céljaink vannak és voltak. Mégis hajlamosak vagyunk úgy tenni, mintha tőlünk vonta volna meg harci erejét, miközben éppenséggel ellenünk harcolt volna, ha a meggyőződése nem passzivizálta, hanem aktivizálta volna őt. Mintha senki nem akarna beletörődni, hogy Déry nem oportunizmusból, hanem elvből nem volt ott az „övéi” között.

„Kapitalizmus és kommunizmus ma már többé-kevésbé jelszóvá laposodott. Ürügy egy hatalmi harc végigviteléhez, cégtábla, amely lassacskán mindjobban elveszíti értelmét. Nem ez a pont tehát az, amelyet leginkább figyelek ma még, és amelytől a legnagyobb veszélyt félek. (...) a technikai civilizáció az, amelyet én ma minden másnál, még a háborús összeütközésnél is veszélyesebbnek tartok az emberre. (...) Én magát az embert féltem a technikától. Attól, hogy mindjobban elsorvadnak azok a kötelékei (...) amelyek a természethez fűzik, és amelyek miatt el fogja veszíteni ember voltát.”¹⁴ Déry egy antimodernista, zöld, fundi társaságban lett volna az övéi között, ha lettek volna ilyenek a hetvenes évek Magyarországon, s ha Déry mentalitásától nem állt volna olyan távol egy ilyen társaság.

Déry olyan harmadikutas volt, aki nem látott maga előtt harmadik utat. Ami a leginkább izgatta őt, az izgatta legkevésbé a magyar szellemi közéletet.

Kétségtelen, így is voltak olyan politikai normák, ha irányzatok nem is, amelyek védelmében Dérynek alkalma lett volna önmagával és másokkal is egyetértésben föllépni, de nem tette. Persze az is kétségtelen, hogy könnyebb volt ezt nem tenni úgy, hogy nem hitt a védendő emberek, csoportok, művek világnézeti igazságában, s nem hitt annak a harcnak a jelentőségében, melynek keretébe illeszkedtek a tiltakozást indokló akciók és a tiltakozások. Mi több, e harc végső értelmetlenségéről volt meggyőződve.

A leghíresebb, egyben legszégyenteljesebb és legnyomorúságosabb eset a Charta 77 ügyében tett nyilatkozat volt. 1977 januárjában letartóztatták Pavel Kohoutot, a Charta szóvivőjét. Tiltakozó nyílt levél készült. Vas Zoltán visszaemlékezései szerint ezt Déry is alá akarta írni, de

Böbe „letorkollta”. Aczél Bőbén keresztül azt is elérte, hogy Déry a nyugatnémet ARD televíziónak nyilatkozzék az ügrről. A nyilatkozat honoráriumát Böbe, alighanem politikai segédlettel, 5000 schillingre verte föl. A nyilatkozat szövege most jelent meg először a Déry Archívum harmadik dokumentumkötetében. A föl vétel tanúsága szerint Déry kelletlenül nyilatkozott, időközönként kikérdezett Böbe felé: elég lesz már ennyi? Déry elmondta, hogy az aláírók fiatal, tapasztalatlan és egyáltalán nem jelentős értelmiségiek, a szolidaritási nyilatkozat teljesen céltalan és értelmetlen, a cseh íróknak nem használnak vele, viszont ártanak Kádárnak és Aczélnek, pedig az ő „elmenetelük számukra csak rossz lenne”.¹⁵ Ehhez még egy másik interjúban hozzátette, hogy a Charta 77 nyilatkozat az ő információi szerint „nem volt államellenes. Ámde ha jóhiszemű vagyok, föl kell tennem, hogy a másik félnek is, vagyis a csehszlovák hatóságoknak is volt bizonyos alapjuk arra, hogy a Charta aláírói ellen eljárjanak.”¹⁶

Déry mindkét interjúban hangsúlyozza, hogy bár megkörnyékezték, esze ágában sem volt aláírni a tiltakozó levelet. Ez a hazugság erkölcsileg természetesen súlyosbítja a helyzetet. Leíró szempontból azonban az az érdekes és az a jellemző Déry helyzetére, hogy milyen közel volt egymáshoz ez a két lehetőség: az, hogy aláírja és az, hogy dehonesztálja a tiltakozó levelet.

Miután az öreg Déry szkeptikus és agnosztikus világnézete olyan kényelmes volt egzisztenciális szempontból, fölmerülhet, és mindig föl is merül a gyanú, hogy Déry világnézetét az egzisztenciális szempontjai határozták meg. Ez a gyanú két nagyon különböző módon merülhet föl. De hiába különbözik nagyon ez a kétféle mód, mégis összemosódnak, vagy tisztázatlan marad, melyikről van szó. Arról-e, hogy Déry tudatosan és cinikusan olyan világnézetet talált ki magának, ami a legkényelmesebb öregkort biztosítja számára; vagy arról, hogy az emberben van egy belső késztetés arra, hogy úgy gondolkodjék a világról, ahogy „jó” neki. Az első gyanú fölöttébb sötét, és bizvást elvethető, már csak azért is, mert meggyőződés nélküli álvilágnézettel nem lehet fölfűteni olyan minőségű műveket, amilyeneket az öreg Déry alkotott. A második gyanú ellenben nem is gyanú, hanem kézenfekvő tény. Nyilvánvalóan valamennyiünk gondolkodásmódját befolyásolja, hogy mi „jó” nekünk, csak a „jó” persze összetett, változékony és ellentmondásos dolog. Gyakran távol esik egymástól, ami az önbecsülésünknek és az egzisztenciánkunk jó, gyakran pedig közel. Déry esetében sokáig távol esett, aztán pedig közel.

Az imént említett gyanút Déry is táplálja magával szemben. Nyíltan táplálja, mert ő nagyon nyílt és tudatos megalkuvó: „Bizonytalanságom hullámain ringatódzom. Megnyugtatóbb számomra – noha állítólag gyávább megoldás –, mintha tételek Dózsa-trónusán ülve egy választott igazság védelmében megtépetném húsomat. A hús üvöltve fejezné ki kétségeit; az ég vagy a pokol sugallja-e őket, kérdeném. A válasz megpróbáltatásának azonban nem tenném ki magam, mert semmilyen igazság igazáról nem vagyok meggyőződve. Elvtelen volnék tehát? Csak túl érzékeny minden szenvedésre, a magaméra, másokéra egyaránt.”¹⁷

Ez az idézet vezet rá a következővel együtt, hogy mit is jelent Dérynél, hogy „ítélet nincs”: „Hallgatom magamat, de ki hallgat még? A sivatag már beszívott volna minden emberi eszméletet? Majd csitítom magamat: nem azért üvöltök, hogy meghallgassanak. Régóta tudom, hogy nincs segítség. A szó megvakult, s nem találja útját a fülhöz, amely megsüketülven

bezárkózik saját zúgása fölé. De legalább itt bent tartsak rendet, hol önmagammal nézhetek farkasszemet. (...) Amely gondolatnak nincs kivel kezét szorítania, az megszikkad. Lehet, hogy semmit sem ér, akkor is kétségbeesik. De azért folytatom. Rögeszme: amennyire értelemmel lemérhető, az ember vesztébe rohan. Reménykedni csak egyben lehet: a katasztrófában. Abban, hogy az ember megcsömörlik önmagától, és egy halálugrással váratlanul letér az útról, melyet úgynevezett fejlődése kijelölt számára.”¹⁸

Az „ítélet nincs” nem erkölcsi relativizmust jelent, mint Eörsi István véli,¹⁹ hanem abszolút pesszimizmust. Azt jelenti: nincs segítség, nincs válasz, nincs megoldás, nincs társ, nincs fönntartható igazság; a vesztükbe rohanó emberek és ideák versenyfutásának nincs értelmes eredménye. Déry hordalékos apokalipszise ugyan fölszínes ismereteken alapul, és elakad a közhelyeknél, de ez az „ítélet nincs” értelmezése szempontjából lényegtelen.

3. A fönti bekezdés már átvezetett Déry megalkuvásának egyik fontos jellegzetességéhez: megejtő nyíltságához. „Én nem vagyok harcos természet, pláne most ebben a koromban. Én inkább megalkuvó vagyok. Az életnek az egyik legfőbb értéke a kompromisszum lehetősége, politikában is, érzelemben is, csak az ifjúság nem bíz a kompromisszumban. Bizonyos koron túl, tehát a férfikorba érve, az ember tudja azt, hogy az élet megalkuvás, de alku is, nemcsak megalkuvás, tehát olyan alku, amelyikben én is jutok előnyhöz, az ellenfelem is. Na most, ilyen alku volt és van a mai napig köztem és feleségem között. (...) Már előre utálom azt, hogy hozzányúl a én szövegemhez, és azt át fogják alakítani. Aztán lassacskán rábeszéltem magamat, hogy a színpadnak más megjelenítési törvényei vannak, ezekhez kell alkalmazkodnia az írott szövegnek, és ezt lassacskán el is hiszem magamnak. Gyáva vagyok, kompromisszumos alkat vagyok, ahogy mondtam neked, és azonkívül bevételt is jelent, kis kenyérre vagy kalácsra valót, és így aztán lassacskán belenyugszom.”²⁰ Bárminek a kapcsán hangzik föl a megalkuvás dicsérete, nem lehatárolt jelentéssel hangzik, és nyilvánvalóan mindenre vonatkozik.

Dérynél nyílt és reflektált a ravaszság is. Az igazság és a hazugság között közvetítő, a megalkuvás jótékony hatását és a képmutatás személyiség- és társadalomroncsoló hatását kiegyenlítő ravaszság. Az Ítélet nincsből megint csak egy házassághoz – az elsőhöz – kötve kapjuk a hazugság és igazság viszonyának gondos és tekervényes, de minden tekeredésében markáns leírását,²¹ amiből itt csak az öregkori önhelyzet-értékelést idézzük: „Mennyit hazudtam életemben, s hogy undorodom most feltájtaitól! Persze ma már, meglehetősen anyagi biztonságban, s ugyebár egy nemzet tiszteletétől övezve, könnyen beszélhetek. (...) Már nincs szükségem rá, hogy hazudjak. Óvatosabban: már alig van rá szükségem, s amikor volna, némi ravaszsággal kijátszom. De ettől is viszolygok. (...) Igazat mondani fényűzés. Tehetem, öreg vagyok. Tehetem egy bizonyos fokig. De akik védtelenebbek nálam? Mily nehéz meghúzni a választóvonalat a szükséges önvédelem és a léhaság között, milyen jó szemmérték kell hozzá.”²²

Déry tehát egyrészt úgy mondja, amit a „jótékony megalkuvás” keretében mondania kell, hogy azt is elmondja: az nem egészen igaz. S amit a kevésbé védett helyzetben lévőnek mondani kényszerülnek, az még kevésbé igaz!

Dérynek a „jótékony megalkuvás” keretében megfogalmazott hűségnyilatkozataiból hiányzik a

hűség mint ígérvény. Minimalista nyilatkozatok ezek, általánosak, hűvösek és távolságtartóak. Rendszerint a következő elemekből állnak: Magyarországon a helyzet viszonylag jó és javul; az ország jelenlegi vezetőiben nagyjából meg lehet bízni; az emberi jogok nem érvényesülnek kevésbé, mint általában más országokban; a szocializmus ellen persze nem lehet írni, de ő nem is akar, mert hiszen mindig is szocialista volt, a szocializmus céljaival egyetért; neki is vannak ugyan kiadatlan művei, de a személyes helyzete egyébként jó. Ezen ritkán és kevéssel ment túl, s csak akkor, ha veszélyben érezte az ő „jótékony megalkuvásának” személyes biztosítékát, Aczélt s vele önmagát.²³

Déry a „jótékony megalkuvást” úgy építette be világképébe és önképébe, hogy a képmutató világgal és hatalmakkal való írói együttélés gondolai és kényszerei tekintetében a kádári jelent összevonta a nyugati jelennel, viszont elválasztotta az ötvenes évektől. Nem vette tudomásul a Kádárék által pretendált folyamatosságot, elkerülte, hogy a kádári vezetésben a forradalom eltípróit és ellenségeit tisztelje, s a „jótékony megalkuvásba” nem vette bele a forradalom megtagadását. Így nemcsak azok (Eörsi, Litván, Göncz stb.) közé nem tartozott, akik a forradalmat a Kádár-rendszerrel szemben képviselték, de azok (Fekete Sándor, Fekete Gyula, Veres Péter, Gyurkó László stb.) közé sem, akik a Kádár-rendszert a forradalom megtagadásával fogadták el.

Ezt a kettősséget szépen mutatja az az interjú, melyet Déry 1966-ban, a forradalom tizedik évfordulójának tiszteletére adott a Sternnek: „Ellentétben az itteni felfogással, én még ma is azon a véleményen vagyok, hogy az októberi események forradalmiak és nem ellenforradalmiak voltak. Sajnálatos azonban, hogy akkor a napok teltevel antidemokratikus elemek férkőztek be. Én magam mint szocialista vettem részt bennük, a rossz gazdálkodás és a Rákosi-rezsim elviselhetetlen balfogásai ellen. Író vagyok, az én lázadásom végső soron szakmám védelmében történt. – Mi változott az utóbbi tíz évben? – Megszűnt az előző évek elviselhetetlen nyomása. Szabadabb lett a szellem vérkeringése, és összehasonlíthatatlanul nagyobb a szólás- és gondolatszabadság.”²⁴

Déry „cenzurális problémái” legtöbbször az ötvenes évekről szóló művekhez és szövegrészekhez kapcsolódtak. A Kivagyokénból is ezek hiányoznak. Az Ítélet nincsbe be akarta illeszteni a Petőfi-körben elhangzott híres beszédét azzal a fölvezetéssel, hogy „nehéz megérteni”, hogyan is szerepelhetett az „terhelő tételként” az ő 1957-es perében. A beszédet ki kellett hagyni. 1973-ban a Budapest századik születésnapjára írott oratóriumból is kimarta Aczél az ötvenes évekről szóló részt.

1970 elején az Új Írás körkérdésére írta Déry: „tudvalévő, hogy az irodalom (a művészet) sohasem teljesen szabad. De ritka volt az olyan történelmi korszak, melynek keze-lába annyira meg lett volna kötve, ajka lepecsételve, nyelve kitépve, hangszalagjai elvágva, mint Rákosi uralma alatt. Ami arról elmondható lett volna, arról csak a némaság szólt és szól máig. Érthető tehát, hogy a mai fiatalság történelmi háttér nélkül nő fel, semmi tudással arról, mi történt húsz évvel ezelőtt, s hogy ennél fogva híján van annak az intellektuális és érzelmi mérlegnek, melyen lemérhetné, milyen jogos követeléselei lehetnek ma, s mi teljesíttetik közülük. (...) igyekeznünk kellene, íróknak és gyámolítóiknak, egy hajszállal merészebbnek lenni, mint amennyit bölcsességünk engedélyez.”²⁵ Ám hiába ravaszkodott Déry, hogy az ötvenes évek borzalmainak ismerete javítani fogja a mai kor mérlegét az ifjúság szemében, gyámolítóinak

bölcsessége ezt az írást sem engedte nyilvánosságra.

Déry távol állt az ellenzéktől, de ellenzékinek minősítette magát. Persze nem egyszerűen magát, hanem a szakmáját, persze nem egy rendszer, hanem egy világ ellenzékének, persze nem politikai ellenzékének, hanem a politika ellenzékének: „Én mint művész mindig ellenzékben voltam és vagyok. Azt hiszem, hogy a művész természetes helyzete ellenzékben lenni minden társadalmi renddel szemben, amelyikben éppen él. A művész ellenzéki szerepe abból következik, hogy nézetem szerint a művész kérdező ember... nem igenlő ember... nem válaszadó ember, és sosem volt az. Ezért lepott meg engem magamat is, amikor életem során (...) olykor politikai pozícióba, vagyis válaszadó pozícióba kényszerültem, anélkül, hogy ezt akartam volna.”²⁶ Hasonló szerkezetben kell fogalmaznunk, mint az előbb: ez a, nevezzük így, plátói „ellenzékiesség” nagyon más, mint a valóságos, de nagyon különbözik Illyés és Németh „válaszadó”, tanácsadó, nyomásgyakorló „kritikai kormánypártiságától” is.

Az persze nem igaz, hogy Déry 1945 után anélkül került „válaszadó” pozícióba, hogy ezt akarta volna. Déry csak akkor fordult el határozottan az eszmék nevében cselekvő politikától, amikor a börtön után újra „fölépítette magát”.²⁷ Akkor viszont nemcsak művészként, hanem „közíróként” is.

4. Ennek a pontnak a kifejtése (élet)műelemző tanulmányt igényelne. Erre itt nem, csak egy tétel fölvázolására vállalkozom.

Déry életművének a forradalom utáni részét ugyanaz a szemléleti fordulat, a kiteljesedő és kiszélesedő pesszimizmus határozta meg, mint „jótékony megalkuvását” és „a” politikával, „a” világgal szembeni ellenzékiességét. Ez a fordulat megemelte, majd ellapította Déry életművét. A börtönben született, illetve fogant művekkel, a G. A. úr X-bennel és A kiközösítővel Déry életművének csúcsára ért. Ezekben a nagyon sokfelé mutató, utaló, roppant életanyagot összetartó művekben igen gazdag és széles jelentésű parabolákat formált a helybéli sorskérdések és sorscsapások kötéséből fölszakított, „univerzalizált” tekintet. Kétségtelen, hogy ezek a művek nem válhattak volna közkinccsé a „jótékony megalkuvás” nélkül. Déry öregkori publicisztikájában, a „hordalékokban”, az újságstoriából kinőtt kisregényekben ez az „univerzalizált” tekintet már nem éles, nem átható. Kihuny belőle, de legalábbis fölszínessé vált a nagy eszmények, a rend, a szabadság, a hit és a hatalmi szerkezetek iránti érdeklődés. Ezért a megejtő részletek mögött és a gyönyörű szövegek magjában csak pszichológiai és publicisztikai közhelyeket találunk.

Az azonban egyáltalán nem biztos, hogy az életmű ellaposodása olyan nagymértékben a „defenzív és önmagát földadó tartásból következett”, ahogy Eörsi István véli.²⁸ Inkább abból, hogy Déry minden reménytelensége ellenére sem tudott megszabadulni a bénító közfeladat-tudattól, mely az önmagát a pusztulásba technicizáló és manipuláló világ víziójához kötötte őt. Erről viszont nem nagyon tudott többet mondani, mint amennyit olvasott róla. Igaz, hogy azt nagyon szépen.

Déry utolsó remekműve, a Kedves Bópeer mutatja, hogy merre volt a nagy művek lehetősége. A befelé fordulásban.

Jegyzetek

- 1 Mérlegen egy életmű. A Déry Tibor halálának huszonötödik évfordulóján rendezett tudományos konferencia előadásai, 2002. december 5–6.; Kerekasztal-beszélgetés. Sajtó alá rendezte Botka Ferenc. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003. 173–90.
- 2 Három asszony. Déry Tibor levelezése feleségeivel, sajtó alá rendezte Botka Ferenc. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995. CVII.
- 3 L. 20. lábjegyzet.
- 4 A már említett író-olvasó találkozón Déry azt találta mondani: a börtönben, amikor könyvet kért, gonoszságból a saját könyveit adták be neki. Ekkor is a tényekkel dacolva sajnáltatta magát, de mindenesetre nem „a rendszer” javára.
- 5 Mérlegen..., 184.
- 6 Barátságos pesszimizmussal. Sajtó alá rendezte Botka Ferenc. Budapest, PIM, 2003. 154.
- 7 Botka Ferenc (szerk.): D. T. úr X-ben. Budapest, PIM, 1995. 147.
- 8 A magyar irodalom története VI. Budapest, Akadémiai kiadó, 1978. 435–6.
- 9 Erről I. részletesen Murányi Gábor: Déry Tibor kiegyezései. HVG, 2004. augusztus 28.
- 10 Mérlegen..., 182.
- 11 Uo., 185.
- 12 Déry Tibor: G. A. úr X-ben. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964. 6.
- 13 Barátságos pesszimizmussal. A Die Zeitben megjelent interjú 1969-ből, 152.
- 14 A Tóbiás Áron által 1970-ben fölvetett, interjújának először 1990-ben megjelent részlete. Barátságos pesszimizmussal, 181–2.
- 15 Barátságos pesszimizmussal, 312–3.
- 16 Uo., 320.
- 17 Déry Tibor: Újabb napok hordaléka. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975. 7.
- 18 Uo., 62–3.
- 19 Mérlegen, 189.

- 20 A Réz Pál által 1974-ben készített televíziós interjú. Barátságos pesszimizmussal, 255–6.
- 21 Déry Tibor: Ítélet nincs. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 36–40.
- 22 Uo., 38–9.
- 23 A Charta 77-tel kapcsolatos idézett nyilatkozatokon kívül I. még az Aczél–Peyrefitte vitához készült szöveget. Barátságos pesszimizmussal, 221–2.
- 24 Barátságos pesszimizmussal, 61.
- 25 Uo., 160–1.
- 26 Hans Knebusch interjúja Déryvel a Zweites Deutschen Fernsehen számára 1968-ban. Barátságos pesszimizmussal, 113.
- 27 Erről I. Botka Ferenc bevezetőjét: Sorsfordító évek X-ben, 12.
- 28 Mérlegen, 176.